

Концепція пам'яті у працях Мирослава Вольфа: критичний огляд

Василь МАЦЮК
Незалежний дослідник

ORCID: 0009-0001-0998-3520

Анотація: Стаття пропонує критичний огляд богослов'я пам'яті Мирослава Вольфа, простежуючи, як пам'ять функціонує в межах його ширшої візії справедливості, ідентичності, прощення, примирення та есхатології. Визнаючи моральну необхідність пам'ятати про вчинене зло в теперішньому часі, Вольф стверджує, що пам'ять зрештою має слугувати зціленню, а не відтворенню ворожнечі. Його пропозиція есхатологічного забуття — коли спогади про злочини втрачають свою владу над ідентичністю та взаєминами — порушує важливі богословські й етичні питання щодо справедливості, примирення та тривалого значення страждання. Спираючись на ширшу богословську концепцію Вольфа, стаття досліджує як сильні сторони, так і внутрішні напруження його бачення, особливо в аспекті поєднання справедливості та примирення в умовах глибокого зла. Написана на тлі тривалих роздумів про насильство та пам'ять, ця праця не має на меті остаточно розв'язати всі напруження у пропозиціях Вольфа, а прагне висвітлити внутрішню логіку його мислення та запросити до подальшого богословського осмислення викликів і надій, які пам'ять ставить перед християнським життям і свідченням.

Ключові слова: Мирослав Вольф, богослов'я пам'яті, примирення, справедливість, прощення, есхатологія, християнська ідентичність, вчинене зло, етична пам'ять, есхатологічне забуття.

Вступ

Пам'ять знову й знову постає як питання у культурних і політичних дискусіях, де його нерідко розглядають як моральний обов'язок — збереження минулого заради майбутнього або як спосіб усвідомлення ідентичності. Однак поза її роллю в суспільстві та релігії пам'ять є невід'ємною екзистенційною боротьбою життя — рано чи пізно кожен із нас стикається з тим, як ми пам'ятаємо своє минуле і як нас запам'ятають інші. Ми боремося, щоб пам'ятати, не в змозі відпустити те, що прагнемо забути, і водночас забуваємо те, що відчайдушно хочемо зберегти. Ба більше, пам'ять часто є хибною й глибоко суб'єктивною, формуючись

під впливом як сприйняття, так і реальності. Ця напруга між пам'яттю та забуттям є не лише особистим викликом, але й ширшим моральним і суспільним питанням. Елі Візель, розмірковуючи про Голокост, застерігав, що «без пам'яті наше існування було б безплідним і непрозорим» та що збереження пам'яті про минулі злочини слугує щитом проти майбутньої жорстокості¹. Проте взаємозв'язок між пам'яттю та справедливістю не є однозначним. Хоча пам'ять може запобігти повторенню минулого зла, вона так само може розпалювати цикли образ і розколу.

Мирослав Вольф, хорватсько-американський богослов, відомий своєю роботою над богослов'ям примирення, сформованим як науковими дослідженнями, так і особистим досвідом. Він зростав протестантом у переважно католицькій і православній Югославії та належав до релігійної меншини, яка зазнавала маргіналізації за комуністичного режиму. Його батько, п'ятидесятницький пастор, закрив у ньому глибоку віру, яка зазнала випробувань через суспільний тиск, а згодом — через несправедливий допит із боку югославської влади². Цей досвід сформував його тривалу стурбованість питанням того, як віра сприяє людському процвітання та примиренню в розділених суспільствах³. Хоча примирення є однією з головних тем у його богослов'ї, його внесок сягає за її межі, охоплюючи богослов'я природи церкви, Трійці та ролі віри в суспільному житті. Його роздуми про пам'ять, найбільш повно сформульовані у його книзі *The End of Memory* (укр. «Кінець пам'яті»), виявляються як важлива підтематика в його богословських дослідженнях. Ці роздуми ґрунтуються на реальному досвіді насильства — його власного допиту під час тоталітарного режиму та етнічних конфліктів на Балканах — у контекстах, де пам'ять стає нагальним, не лише богословським, але й моральним і політичним питанням. У цій праці він аналізує, як пам'ять формує ідентичність, служить справедливості та, зрештою, бере участь у Божій роботі примирення. Він стверджує, що хоча пам'ятання зла є необхідним у теперішньому часі, есхатологічне майбутнє закликає до остаточного відпускання пам'яті про зло, прокладаючи шлях до досконалої спільності⁴.

Ширше богословське бачення Вольфа, розвинуте у книзі *Exclusion and Embrace* (укр. «Відторгнення та прийняття»), пов'язує пам'ять із християнською ідентичністю, наголошуючи на тому, як наративи про минулі страждання можуть не лише зміцнювати антагоністичні ідентичності, а й перешкоджати примиренню⁵. Ця напруга піднімає глибокі богословські та етичні питання: чи можемо ми пам'ятати про минулу несправедливість, не даючи їй визначати, ким ми є? Чи передбачає

¹ Elie Wiesel, "Hope, Despair and Memory," *Nobel Lecture*, December 11, 1986.

² Rupert Shortt, "Miroslav Volf: Faith and Reconciliation — A Personal Journey," in *God's Advocates: Christian Thinkers in Conversation* (Grand Rapids: Eerdmans, 2005), 214–230.

³ Mark Oppenheimer, "Embracing Theology: Miroslav Volf Spans Conflicting Worlds," *The Christian Century* (January 11, 2003).

⁴ Miroslav Volf, *The End of Memory: Remembering Rightly in a Violent World*, 2nd ed. (Grand Rapids: Eerdmans, 2021).

⁵ Miroslav Volf, *Exclusion and Embrace: A Theological Exploration of Identity, Otherness, and Reconciliation*, rev. and updated ed. (Nashville: Abingdon Press, 2019).

справжнє примирення забуття завданих образ, чи може сама пам'ять зазнати перетворення? І що означає для християнських спільнот жити практикою «правильного пам'ятання» у світі, позначеному насильством і ворожнечею?

У богослов'ї Мирослава Вольфа пам'ять відіграє невід'ємну — хоча інколи й теологічно проблематичну — роль у ширшому русі до примирення. Хоча вона не є центральним зосередженням його праць, те, як ми пам'ятаємо, особливо після вчиненого зла, стає неминучим питанням у його баченні справедливості, прощення та есхатологічного зцілення. У статті здійснено критичний огляд концепції пам'яті, як вона проявляється у богословських працях Вольфа, з головною увагою до книги *The End of Memory*. Спочатку окреслюються фундаментальні риси його розуміння пам'яті, а далі простежується, як ця концепція взаємодіє з ключовими богословськими темами — зокрема ідентичністю, спокутою, есхатологією та етикою.

Вольф пропонує есхатологічне забуття як вирішення тягаря пам'яті, але критики порушують питання щодо справедливості, ідентичності та тривалої моральної ваги пережитих страждань. Дехто стверджує, що його підхід не повністю вирішує напругу між роллю пам'яті у забезпеченні справедливості та її потенціалом поглиблювати образу⁶; інші ж запитують, чи не ставить есхатологічне забуття під загрозу сенс примирення⁷. Замість того щоб намагатися вирішити кожну напругу, стаття досліджує, як функціонує пам'ять у ширших богословських межах Вольфа, порушуючи ключові питання щодо справедливості, примирення та моральної відповідальності пам'ятати і забувати. Простежуючи ці мотиви, стаття має на меті прояснити внутрішню логіку підходу Вольфа і висвітлити, як його богослов'я вводить вимоги справедливості в діалог із надією на майбутнє есхатологічне зцілення. Отже, стаття закладає основу для подальших богословських роздумів і аналізу щодо того, чи може пам'ять зазнати перетворення, не доходячи до свого кінця, — і чи підтримує забуття, у баченні Вольфа, етичний сенс примирення, чи, навпаки, його послаблює.

Хоча ця стаття не намагається безпосередньо застосувати богослов'я Вольфа до якогось конкретного контексту, вона написана на тлі жакливної та тривалої російської агресії проти України, що спонукала до глибших богословських роздумів про зло, ідентичність і пам'ять. Пишучи з західного контексту, хоча й маючи українське коріння, я не вважаю за належне, щоб вказувати українським богословам, які щоденно переживають реальність війни, насильства та несправедливості, як саме реагувати на пропозиції Вольфа щодо пам'яті чи прощення. Моя мета полягає не в тому, щоб оцінювати ці ідеї від імені українських богословів, а в тому, щоб ретельно й чітко подати богослов'я Вольфа, довіряючи українським читачам,

⁶ Chris K. Huebner, review of *The End of Memory: Remembering Rightly in a Violent World*, by Miroslav Volf, *Modern Theology* 24, no. 3 (2008): 513–516; Joshua Kira, review of *The End of Memory: Remembering Rightly in a Violent World*, by Miroslav Volf, *Themelios* 46, no. 3 (December 2021): 738–739.

⁷ Ante Jeroncic, review of *The End of Memory: Remembering Rightly in a Violent World*, by Miroslav Volf, *Andrews University Seminary Studies* 46 (Spring 2008): 156–158; M. Jane McArthur, *Memory in the New Creation: A Critical Response to Miroslav Volf's Eschatological Forgetting* (PhD diss., University of St Andrews, 2004).

які маю найліпшу позицію, щоб самостійно сформулювати богословське судження у світлі власного досвіду.

Богословські основи для правильного пам'ятання

Питання того, як християни мають пам'ятати минулі кривди, є важливим аспектом богословського бачення Вольфа. У *The End of Memory* він стверджує, що пам'ять – це не просто акт пригадування, а глибока моральна та богословська відповідальність. Те, як ми пам'ятаємо заподіяне зло, формує як нашу особисту ідентичність, так і стосунки в спільноті, роблячи пам'ять силою, що може як сприяти зціленню, так і поглиблювати розділення. Для Вольфа ця проблема особливо гостро постає в контексті християнського примирення, де справедливість і любов повинні утримуватися разом у практиці правильного пам'ятання⁸.

В основі його аргументації – християнський імператив любити навіть тих, хто спричинив нам шкоду. Йдеться не про ігнорування несправедливості, а про таке пам'ятання, що сприяє примиренню, а не підживлює ненависть. Він стверджує: «Любити тих, хто завдає мені шкоду, – це саме той важкий шлях, на який Ісус покликав мене слідувати за Ним, адже він більш за будь-який інший розкриває природу Його Бога і мого. Не піти цим шляхом означало б зрадити Того, хто є джерелом нашого життя, і пропустити справжню мету всіх наших прагнень»⁹. Водночас пам'ять є за своєю природою амбівалентною – вона може слугувати справедливості, але водночас здатна поглиблювати ворожнечу. Вольф застерігає, що пам'ять, використана неправильно, утверджує ідентичність у протиставленні до кривдника, підтримуючи цикли ворожнечі замість сприяння відновленню¹⁰. Цей ризик зростає, коли жертви, шукаючи справедливості, відтворюють ті самі схеми гноблення, від яких самі постраждали¹¹. Він описує пам'ять як щит і меч – вона захищає від несправедливості, але також може бути використана як знаряддя помсти¹². Якщо пам'ятання слугує інструментом відторгнення, воно підриває саму справедливість, яку має підтримувати.

Це узгоджується з більш загальним аргументом Вольфа, що істинна справедливість не зводиться до перевертання владних структур місцями, а полягає у руйнуванні їхнього панування над ідентичністю. Для Вольфа справедливість має виходити за межі відплати; пам'ять повинна не лише викривати зло, але й відкривати простір для примирення. Коли пам'ять використовується лише для осуду, а не для трансформації, вона радше посилює розділення, ніж сприяє їх подоланню¹³.

Отже, «правильне пам'ятання» є водночас правдивим і спрямованим на примирення. Пам'ять має визнавати заподіяне зло, але не дозволяти минулим кривдам

⁸ Volf, *The End of Memory*, 9–10.

⁹ Volf, *The End of Memory*, 17.

¹⁰ Miroslav Volf, "Difference, Violence, and Memory," *Irish Theological Quarterly* 74, no. 1 (2009): 3–12; Volf, *The End of Memory*.

¹¹ Volf, *Exclusion and Embrace*.

¹² Volf, *The End of Memory*, 18.

¹³ Volf, *Exclusion and Embrace*; Volf, *The End of Memory*.

остаточно визначати стосунки¹⁴. Водночас Вольф наголошує на недосконалості пам'яті — вона формується через інтерпретацію, упередження та особистий досвід. Це вимагає смирення, щоб пам'ять не викривлювалася під впливом самоправедності чи озлоблення. Він стверджує, що правдиве пам'ятання не дозволяє використовувати пам'ять як знаряддя помсти чи самоправедності¹⁵. Це занепокоєння стає особливо нагальним у постконфліктних суспільствах, де пам'ять обтяжена колективною травмою і часто мобілізується з політичною або національною метою. Богослов'я пам'яті Вольфа безпосередньо відповідає на цю динаміку, особливо в контексті Балканських воєн, де згадування про несправедливість використовувалося не лише для жалоби, але й для виправдання циклів помсти¹⁶.

Цей підхід кидає виклик домінантним наративам, які використовують історичні образи для поглиблення розділень. Вольф наполягає, що жертви ніколи не повинні бути змушені забувати, проте застерігає й від пастки нескінченних циклів озлобленості. Правильне пам'ятання вимагає самоаналізу — усвідомлення не лише пережитого зла, а й власної моральної вразливості перед Богом. Зрештою, Вольф стверджує, що пам'ять має слугувати справі зцілення, а не ставати перешкодою для примирення. Це не означає ігнорування несправедливості, а радше прагнення до того, щоб пам'ять сприяла відновленню, а не ворожнечі¹⁷. Для християн правильне пам'ятання означає пам'ятати правдиво й відкупительно, узгоджуючи це з ширшим баченням примирення у Христі¹⁸.

Ідентичність, пам'ять і виклик заподіяного зла

Богословський підхід Мирослава Вольфа до пам'яті глибоко пов'язаний із питанням ідентичності, зокрема при зіткненні з несправедливістю. Хоча пам'ятання минулих кривд часто вважається необхідним для справедливості, Вольф застерігає, що пам'ять, якщо вона виходить з-під контролю, може не лише поглиблювати розділення, а й ставати на заваді примиренню, особливо коли вона стає основою ідентичності¹⁹. Коли ідентичність будується на перенесених стражданнях, вона вимагає постійного звинувачення кривдника, що лише загострює розділення, а не сприяє примиренню²⁰. Це особливо помітно у колективній пам'яті, де історичні несправедливості часто вплітаються в національні, етнічні чи політичні ідентичності, через що примирення починає сприйматися як зрада, а не як крок до зцілення.

¹⁴ Huebner, review of *The End of Memory*, 513–516. Вольф чітко зазначає, що примирення — це не пасивний процес, що нехтує справедливістю, а вимагає, щоб кривдники взяли на себе відповідальність за свої вчинки. Справжнє примирення можливе лише після здійснення справедливості, коли зло повністю викрите, визнане та виправлене, перш ніж можуть бути відновлені стосунки.

¹⁵ Volf, *The End of Memory*.

¹⁶ Volf, *Exclusion and Embrace*, 110.

¹⁷ Jeronic, review of *The End of Memory*, 156–158.

¹⁸ Volf, *The End of Memory*.

¹⁹ Volf, "Difference, Violence, and Memory," 3–12.

²⁰ Volf, *The End of Memory*, 124.

У книзі «Відторгнення та прийняття» Вольф застерігає від ідентичності, що ґрунтується на антагонізмі, коли саморозуміння залежить від протиставлення себе іншим. Якщо вчинене зло стає осердям ідентичності, це фіксує як жертву, так і кривдника в негнучких ролях, не дозволяючи розвитку. Замість того, щоб дозволити стражданням визначати особистість, Вольф аргументує на користь інтеграції — визнавати болючі спогади, не дозволяючи їм формувати ядро особистості. Пам'ять має бути переорієнтована в межах спокутної структури, де минулі страждання залишають відбиток на ідентичності, але не визначають її остаточно.

Вольф розміщує це бачення ідентичності в межах виразно богословської антропології. На противагу модерним припущенням, які визначають особистість через пам'ять і особисту історію, він наполягає, що християнська ідентичність в своїй основі є отриманою — вона формується не тим, що ми пам'ятаємо про себе, а тим, як Бог пам'ятає нас у Христі. Ця ідентичність, дана, а не набута, звільняє особистість від потреби триматися за образу як за основу сенсу, дозволяючи пам'яті інтегруватися у більшу відкупну цілісність. Замість того щоб визначати себе у протиставленні до іншого, особистість переосмислюється через Боже прийняття — божественний акт, який водночас утверджує і перетворює, відкриваючи простір для участі пам'яті в справі примирення. Таке бачення ідентичності як спільнотної та сформованої благодаттю перегукується з ширшим богословським твердженням Вольфа: людська особистість створена за образом Триєдиного Бога, буття якого визначене любов'ю та відкритістю до іншого²¹.

Відповідно, християнська ідентичність має формуватися благодаттю, а не образами — визнаючи минулі несправедливості, але водночас інтегруючи їх у ширшу історію відкуплення. Як пояснює Вольф: «Коли нова ідентичність перебуває в центрі цього полотна, пережите зло переміщується на його периферію; воно не домінує над цілим»²². Навіть марність жакливого зла, стверджує Вольф, «не здатна остаточно розбити цілісність нашого життя», адже існує надія на майбутнє розкриття його сенсу²³. Завдяки цій надії спогади про заподіяне зло залишаються частиною особистої історії, не спотворюючи її, а звільняючи як окремих осіб, так і спільноти, щоб вони стали агентами зцілення, а не в'язнями образи. Хоча пам'ять не повинна домінувати над ідентичністю, вона й не зникає, а радше знаходить своє місце у відкупному наративі, де минулі страждання визнаються, проте не стають визначальною рисою особистості.

Серцевиною цієї трансформації є богословське розуміння спокути у Вольфа. Вона, за його баченням, не обмежується особистим спасінням чи психологічним полегшенням, а передбачає переоформлення стосунків і ідентичностей, а також пам'яті, спотвореної через заподіяне зло. Через Боже відкупне діяння пам'ять перестає бути місцем морального осуду чи відторгнення і натомість перетворюється на свідчення благодаті. У цьому значенні спокута робить можливим правдиве

²¹ Volf, *The End of Memory*; Volf, *Exclusion and Embrace*.

²² Volf, *The End of Memory*, 81.

²³ Volf, *The End of Memory*, 78.

пам'ятання, яке не залишається у полоні образи: вона дає змогу пам'яті слугувати ідентичності, не підпорядковуючи її, а навпаки — вводячи особистість у наратив надії, а не ворожнечі²⁴.

Страсті Христові відкривають взірцеву модель цієї трансформації. Біля підніжжя хреста і жертва, і кривдник постають як ті, що потребують і правди, і благодаті — це свідчить про те, що жодна ідентичність не зводиться до минулих страждань чи завданої кривди. Християнська ідентичність, отже, формується не лише через страждання, а насамперед через участь у самодарувальній любові Бога, яка відкриває новий погляд як на себе, так і на кривдника²⁵. Замість того щоб загострювати глибокі поділи, хрест переорієнтовує ідентичність навколо Божої любові, роблячи примирення можливим без стирання несправедливості. Для Вольфа надія, що міститься в Божому відкупному діянні, дозволяє залучати пам'ять без перетворення її на джерело невпинного відчуження. Ця надія не знецінює минулі страждання, а перетворює їхній сенс, забезпечуючи, щоб пам'ять слугувала зціленню, а не образі. Укорінюючи ідентичність у Божій обітниці, а не в минулих ранах, особи та спільноти можуть прямувати до примирення, яке водночас вшановує правду й відкриває простір для нових можливостей. Отже, пам'ять сама зазнає перетворення: вона більше не є силою, що ув'язнює ідентичність у минулих стражданнях, а натомість інтегрує біль у відкупний наратив, не дозволяючи йому визначати особистість чи поглиблювати поділи.

Біблійні межі пам'яті в богослов'ї Вольфа про спокуту та благодать

Богослов'я пам'яті Вольфа глибоко сформоване біблійними парадигмами спокутування та Божої благодаті. Він стверджує, що християнська пам'ять має зазнати перетворення через відкупні діяння Бога, передусім у тому, як вони виражені у Виході та Страстях Христових, які слугують регулятивними мета-пам'ятями, які формують християнську ідентичність і етичну відповідальність²⁶. Ці священні наративи задають богословські рамки, в яких пам'ять є не просто інструментом справедливості, а й способом участі в Божому примиренні.

Для Вольфа Вихід із Єгипту постає як пам'ять про визволення — основоположна подія, у якій Ізраїль покликаний згадувати Боже спасительне діяння як основу для етичного життя. Ця пам'ять, однак, не є нескінченним поверненням до образ, а спрямована на формування відкупленої ідентичності.²⁷ Так само Страсті Христові переорієнтовують пам'ять через самодарувальне прощення, відкриваючи новий вимір, у якому навіть зло згадується крізь призму благодаті²⁸. Євхаристія, як центральний християнський акт пам'яті, утворює цю богословську структуру —

²⁴ Volf, *Exclusion and Embrace*; Volf, *The End of Memory*; Miroslav Volf, "The Final Reconciliation: Reflections on a Social Dimension of the Eschatological Transition," *Modern Theology* 16, no. 1 (2000): 91–113.

²⁵ Volf, *The End of Memory*, 124.

²⁶ Volf, *The End of Memory*.

²⁷ Miroslav Volf, "Love's Memory: Redemptive Remembering," in *The 2002 Princeton Lectures on Youth, Church, and Culture* (Princeton Theological Seminary, 2002), 71–82.

²⁸ Miroslav Volf, "Memory, Eschatology, Eucharist," *Liturgy* 22, no. 1 (2007): 27–38.

«Чинить це на спомин про Мене»²⁹. Вольф стверджує, що ця заповідь стосується не просто пасивного пригадування, а входження у Христове відкупне самодарування³⁰. Отже, пам'ять спрямовується на примирення, а не на відплату.

У богослов'ї Вольфа спокута є актом Божої щедрості, у якому самодарувальна любов Христа поглинає ворожнечу й перетворює її на примирення³¹. Це має значні наслідки для пам'яті: якщо Бог пам'ятає гріх у світлі спокути, то й людська пам'ять повинна формуватися не через озлобленість, а через прощення. Вольф стверджує, що смерть Христа є не лише актом солідарності з жертвами, але й заступництвом за кривдників: «Але Христос помер не лише в солідарності з тими, хто страждає, але й як заступник за кривдників. Він віддав життя за тих, хто чинить зло і спричиняє страждання — за ворогів Божих»³². Ця заступницька роль означає, що пам'ять, як і спокута, має бути перетворювальною. Вона не просто зберігає минуле, а перекреслює його у світлі самодарувальної любові Христа.

Ба більше, Вольф наголошує, що Христос у спокуті не є стороннім посередником, а водночас і Кредитором, і Боржником: «З причини Своєї божественності Христос є єдиний із Богом, якому належить цей «борг»... Але оскільки з причини Своєї людяності Він також єдиний з нами, боржниками, то саме ми помираємо в Христі й у такий спосіб звільняємося від провини»³³.

Це всеосяжне розуміння спокути кидає виклик ролі пам'яті у здійсненні справедливості. Якщо Христос вбирає в себе тягар людського гріха, то чи залишається пам'ять засобом здійснення справедливості, чи насамперед слугує примиренню? Вольф пропонує, що так само, як спокута скасовує борг гріха, пам'ять повинна виходити за межі нескінченних циклів образ.

Хоча Вольф визнає, що справедливість має передувати примиренню, його богослов'я надає пріоритет трансформації, а не відплаті, що породжує питання, чи достатньо його модель враховує справедливість і відповідальність. Якщо спокута зрештою веде до примирення, то чи залишається пам'ять засобом здійснення справедливості, чи вона передусім стає інструментом зцілення? Вольф стверджує, що справедливість є необхідною, але не остаточною — пам'ять не повинна увіковічнювати образи, а має сприяти примиренню, наповненому благодаттю³⁴. Однак такий акцент викликає занепокоєння щодо того, чи зберігає справедливість свою повну моральну вагу, особливо у випадках, коли кривдники відмовляються визнати провину або структурна несправедливість залишається невирішеною. Питання універсального примирення надалі загострює цю напругу.

Водночас Вольф чітко відкидає універсалізм, стверджуючи, що хоча Божою любов'ю є універсальною, деякі люди зрештою можуть відкинути її та залишитися

²⁹ Луки 22:19.

³⁰ Volf, *The End of Memory*.

³¹ Miroslav Volf, *Free of Charge: Giving and Forgiving in a Culture Stripped of Grace* (Grand Rapids: Zondervan, 2009).

³² Volf, *The End of Memory*, 115.

³³ Volf, *The End of Memory*, 117.

³⁴ Volf, *The End of Memory*.

відокремленими від Бога³⁵, його бачення остаточного примирення і згасання пам'яті про кривду змушує деяких поставити під сумнів, чи його есхатологічна концепція на практиці все-таки не схиляється до універсалізму. Це своєю чергою піднімає питання про роль справедливості в есхатоні³⁶. Якщо в Христі зрештою примиряються всі, чи означає це, що згасання пам'яті про кривду робить справедливість менш необхідною? Чи означає це, що справедливість виконує лише тимчасову роль, перш ніж розчинитися в благодаті? Вольф стверджує, що Божою справедливістю повною мірою здійснюється через Христове відкуплення, проте ці напруження залишаються невирішеними. Зрештою, він уявляє есхатологічну реальність, у якій пам'ять уже не слугує звинуваченням за минулі провини й більше не несе тягара розділення, а натомість стає участю у відкупному діянні Бога.

Есхатологічне завершення пам'яті

Мирослав Вольф стверджує, що в есхатоні пам'ять про вчинене зло більше не буде необхідною, оскільки всі стосунки будуть повністю примирені у Божому світі любові. Це не означає, що минулі події будуть стерті, але вони більше не визначатимуть ані особистість, ані стосунки між людьми. Замість того щоб бути стертою, пам'ять про зло втратить свою владу над ідентичністю та стосунками, оскільки примирення та справедливість будуть остаточно здійснені. Вольф пояснює: «Повне стирання суперечило б тому, як ми зараз пам'ятаємо і забуваємо: хоча важливі спогади можуть повністю згаснути, вони ніколи не бувають стерті безслідно. Я ж пропоную, що спогади про кривди не будуть знищені, а просто не поставатимуть у свідомості — вони більше не з'являтимуться в думках»³⁷. Посилаючись на Ісаї 65:17 — «і не згадаються речі колишні, і не прийдуть на серце» — Вольф припускає, що в майбутньому світі кривди будуть цілковито зцілені, тож більше не спливатимуть як джерела болю, образи чи розділення, а натомість стануть свідченням відкупного діяння Бога³⁸.

У нинішньому світі пам'ять відіграє вирішальну роль у справедливості та примиренні, забезпечуючи визнання і виправлення вчиненого зла. Однак, коли справедливість у есхатоні буде остаточно здійснена, пам'ять більше не виконуватиме цієї функції. Постійне тримання за спогади про кривди ризикує увічнити цикли образи, тоді як справжнє примирення вимагає трансформації пам'яті, щоб минулі страждання більше не визначали ідентичність і стосунки³⁹.

Вольф пов'язує есхатологічне забуття з прощенням, стверджуючи, що забуття в есхатоні — це не пасивна втрата пам'яті, а активне перетворення, за якого минулі

³⁵ Volf, *Free of Charge*.

³⁶ Kira, review of *The End of Memory*, 738–739.

³⁷ Volf, *The End of Memory*, 145.

³⁸ Volf, *The End of Memory*; Volf, “The Final Reconciliation,” 91–113.

³⁹ Замість того щоб зменшувати необхідність справедливості, есхатологічне забуття впливає з її повного здійснення. Справедливість має бути втілена, перш ніж пам'ять перестане виконувати моральну функцію у стосунках. Volf, *The End of Memory*; Volf, *Exclusion and Embrace*.

провини більше не спричиняють шкоди⁴⁰. Він ставить під сумнів поширене звернення до образу воскреслого Христа з ранами, які залишаються видимими, але вже не завдають болю, як до знаків відкуплення, зауважуючи, що багато богословів — зокрема Лютер і Кальвін — вважали, що після вознесіння ці рани вже не будуть видимими. Замість того щоб слугувати постійним нагадуванням, самі рани — і за аналогією, спогади про зло — можуть бути зцілені. Вольф навіть доходить до того, що припускає, що в есхатоні самого Христа вже не сприйматимуть як «Розіп'ятого», а як піднесеного й прославленого члена Триєдиного Бога. Коли ж відкуплення буде завершеним і незворотним, хрест, за його словами, стане етапом, який можна залишити позаду — його наслідки триватимуть, але його форма вже не буде необхідною. Вольф застерігає: наполягати на тому, що Христос має залишатися Розіп'ятим навіки, означало б ставитися до гріха серйозніше, ніж до відкуплення, яке його пододало⁴¹. Аналогічно, єхаристія пропонує взірець перетвореної пам'яті, в якій страждання Христа згадуються не як причина розділення, а як засіб відкуплення⁴².

У цьому баченні есхатологічний перехід стосується не лише Божого суду, але й перетворення стосунків між людьми. Якщо есхатон справді є світом любові, то пам'ять про кривду має або зазнати преображення, або втратити свою актуальність⁴³. Хоча пам'ять зараз необхідна для справедливості, її кінцевою метою є примирення, яке в есхатоні робить пам'ять про кривду зайвою.

Есхатологічне бачення Вольфа глибоко насичене надією. Він подає есхатологічне забуття як завершення процесу примирення, уявляючи світ, у якому минулі злочини більше не роз'єднують, а пам'ять перестає нести тягар осуду. Це бачення, однак, не залишилося без критики. Низка богословів висловлює занепокоєння щодо його наслідків для справедливості, ідентичності та ролі пам'яті у формуванні стосунків, що спонукає до важливих питань про послідовність його концепції пам'яті в есхатоні⁴⁴.

⁴⁰ Вольф обережно визначає концепцію «забуття», віддаючи перевагу таким термінам, як «непригадування» чи «неспливання в думках», щоб відрізнити її від стирання. Він відкидає ідею забуття як ненавмисну нездатність пригадати чи свідоме придушення, натомість пов'язуючи його з даним Богом станом, за якого спогади про кривду більше не спливають завдяки цілковитому зціленню та примиренню світу. Ця форма непригадування не є активним стиранням історії, а радше пасивним наслідком повного занурення у відкуплений світ любові. Будь-яке очікування, що жертви мають свідомо забути до досягнення примирення, за Вольфом, є одночасно нереальним і хибним. Забуття, у його есхатологічному баченні, має природно впливати з відновлення стосунків і перетворення самого світу. Volf, *The End of Memory*, 145–147.

⁴¹ Volf, *The End of Memory*, 190–191.

⁴² Volf, “Memory, Eschatology, Eucharist,” 27–38.

⁴³ Volf, “The Final Reconciliation,” 91–113; Volf, *The End of Memory*.

⁴⁴ Вольф наполягає, що есхатологічне забуття не оминає справедливості, а впливає з її повного здійснення. Перш ніж кривда може бути забута, її спочатку потрібно визнати, усвідомити та виправити. Тільки коли справедливість буде повністю здійснена — чи то через Божий суд, чи через примирення — пам'ять зможе втратити свою необхідність як запобіжник від майбутнього зла. Однак критики ставлять під сумнів, чи це здійснення справедливості є справді достатнім для виправдання забуття, чи ж збереження трансформованої пам'яті залишається необхідним для примирення. Дехто стверджує, що в есхатоні пам'ять не повинна зникати, а має слугувати свідченням відкуплення, засвідчуючи, що минулі страждання стали частиною Божої відкупительної дії, а не були стерті.

Ієн Макфарланд піддає сумніву уявлення про есхатологічне забуття як засіб подолання зла, стверджуючи, що справжня справедливість вимагає не згасання пам'яті, а її збереження. Він застерігає, що якщо кривда буде повністю забута, то відкуплення ризикує стати заміною, а не зміцненням минулого життя⁴⁵. Макфарланд стверджує, що справедливість полягає не лише у виправленні минулих кривд, але й у тому, щоб їхня моральна значущість залишалася визнаною⁴⁶. Він також стверджує, що будь-яка форма есхатологічного забуття підриває утвердження доброти створеного світу і, як наслідок, послаблює саму основу християнської надії. Якщо божественне відкуплення передбачає згасання пам'яті про зло, то творіння в цілому не стільки цілковито виправдане, скільки частково відкинуте⁴⁷. Якщо про вчинене зло більше не пам'ятають, примирення втрачає свою глибину, оскільки воно вже не прив'язане до реальності того, що колись було зруйноване. Це породжує питання, чи може примирення бути справді змістовним, якщо сама історія, що зробила його необхідним, більше не спадає на думку⁴⁸.

М. Джейн Макартур критикує ідею про те, що есхатологічне забуття може бути природним продовженням примирення, стверджуючи, що пам'ять є невід'ємною складовою особистої ідентичності. Якщо минулі кривди забуваються, вона ставить під питання, чи залишаються люди в есхатоні повністю самими собою. Замість стирання вона наполягає на тому, що справжнє зміцнення потребує не втрати пам'яті, а її перетворення. Звертаючись до воскреслого тіла Христа, яке носило знаки розп'яття, але більше не приносило болю, вона припускає, що людська ідентичність в есхатоні має зберігати відбиток минулого досвіду — не як рани, а як свідчення відкуплення⁴⁹.

Джонатан Тран критикує різке розмежування, яке Вольф проводить між пам'яттю та забуттям, стверджуючи, що пам'ять доцільно розглядати не як стирання, а як процес повторного переосмислення. Спираючись на роботи Поля Рікера, Тран аргументує, що примирення не вимагає забуття, а радше переорієнтації минулого в рамках відкуплення. Якщо прощення є трансформацією, то пам'ять про кривду також має бути перетворена, щоб слугувати свідченням благо-

⁴⁵ «Перш ніж життя може бути прославлене, його потрібно відкупити — і це відкуплення не є забуттям». Ian A. McFarland, "The Goodness of Creation as an Eschatological Claim" (unpublished essay, presented at the Yale Center for Faith & Culture Consultation on Goodness of Creation, February 25, 2023).

⁴⁶ «Якщо забуття вважається ліками від зла, то що більше земне життя позначене злом... то менш можливим видається говорити про його прославлення взагалі» McFarland, "The Goodness of Creation as an Eschatological Claim."

⁴⁷ «У тій мірі, в якій спадщина зла заперечується, таке життя видається не стільки відкупленим, скільки просто заміненим». McFarland, "The Goodness of Creation as an Eschatological Claim"; Ian A. McFarland, "Creation," in *University of St Andrews Encyclopaedia of Theology*, ed. Brendan N. Wolfe et al., 2022.

⁴⁸ Ian A. McFarland, "Eschatology," in *The New Cambridge Companion to Christian Doctrine*, ed. Michael Allen (Cambridge: Cambridge University Press, 2023); Так само Джон Горн ставить під сумнів, чи не послаблює божественне непригадування, як його описує Вольф, моральний обов'язок пам'ятати про кривди минулого. Якщо навіть Бог більше не пригадує вчинене зло, чи звільняє це людство від відповідальності за визнання історії? Горн припускає, що радше перетворена пам'ять, ніж забуття, може краще зберегти як справедливість, так і примирення. Jon Horne, "A Reservation about Miroslav Volf's Theory of Non-Remembrance," *Theology* 114, no. 5 (2011): 323–330.

⁴⁹ McArthur, *Memory in the New Creation*.

даті, а не джерелом поділу. Тран застерігає, що, обстоюючи забуття, Вольф може ненавмисно позбавити примирення його наративної глибини, зводячи його до пасивного розчинення, а не до активного залучення в історію⁵⁰.

Бачення Вольфа есхатону як реальності, де кривди більше не згадуються, ґрунтується на його переконаннях, що любов зробить пам'ять необов'язковою. Однак ці критичні зауваження висвітлюють напругу, що залишається нерозв'язаною в його аргументації. Якщо примирення має бути осмисленим, хіба минуле не повинно залишатися присутнім у якийсь спосіб? Чи не варто розуміти есхатологічну пам'ять не як таку, що зазнає забуття, а як таку, що зазнає преображення? Якщо справедливість, ідентичність і примирення справді досягають своєї повноти в есхатоні, то, можливо, це відбувається не через відсутність пам'яті, а через її преображення – коли минулі страждання більше не розділяють, а стають свідченням відкупного діяння Бога. Це піднімає ключове богословське питання: чи справжнє примирення досягається через згасання пам'яті про зло, чи воно вимагає освяченої форми пам'ятання?

Звичайно, коли справедливість звершена, а примирення повністю здійснене в есхатоні, може вже не бути необхідності, щоб колишні вороги під час кожної зустрічі пригадували свою минулу й подолану ворожнечу. Проте це базується на припущенні, що таке пригадування зменшувало б досконалий світ Божої любові, тоді як не менш правдоподібним є припущення, що пам'ять, навпаки, зробить есхатологічну реальність ще більш вражаючою – адже, незважаючи на колишню ворожнечу, у досконалій спільності тепер панують любов і благодать. Як пише Павло в Рим. 5:20–21, де примножився гріх, там надмірно примножилася благодать – не через заперечення реальності гріха, а через його перевищення праведністю аж до життя вічного. Так само й пам'ять про минуле зло може не підривати примирення, а поглиблювати його зміст, свідчаючи про відкупну силу благодаті.

Вольф, здається, має рацію, стверджуючи, що в есхатологічному майбутньому минулі кривди більше не визначатимуть, ким ми є і як ми ставимося один до одного. Та все ж залишається певна напруга: спільність тієї майбутньої реальності стає можливою завдяки Божій благодаті – благодаті, яка за своєю природою передбачає реальне зло і незаслужене спасіння. Якщо саме благодать робить можливим досконалу спільність, тоді моральна вага того, що було прощене, не може бути повністю несуттєвою навіть у цілком зціленому світі.

Перетворена й оновлена пам'ять – та, що супроводжуватиме оновлені й перетворені тіла, – відкриває низку гіпотетичних можливостей і припущень щодо спогадів про зло. Їхнє згасання, навіть якщо в теперішньому віці ми його прагнемо, може виявитися непотрібним, якщо перетворена пам'ять передбачає розв'язання, відкриття сенсу або навіть усвідомлення її остаточної банальності.

⁵⁰ Jonathan Tran, "Emplotting Forgiveness: Narrative, Forgetting and Memory," *Literature and Theology* 23, no. 2 (June 2009): 220–233.

Досконала єдність із Богом і з людством не вимагає обов'язкового стирання пам'яті про зло і кривду. Вона, однак, потребує певної форми її перетворення. Сам Вольф утримується від прямого твердження, що забуття є необхідним; натомість він подає його як імовірний наслідок цілковито примиреного світу — божественного дару, який впливає із зцілення всіх стосунків і створення світу любові.

Пропозиція Вольфа, що спогади про кривду в есхатоні не будуть стерті, а просто «не спливатимуть на думку», намагається зберегти як моральну послідовність, так і есхатологічне зцілення. Проте це розрізнення є крихким: якщо такі спогади більше ніколи не спливатимуть на думку, важко побачити, чим це суттєво відрізняється від стирання. Ця концептуальна крихкість може частково пояснити, чому багато критиків Вольфа схильні оминати його переважні формулювання про «згасання» чи «неспливання на думку» і натомість сприймають його позицію як обстоювання радикального стирання. Практична невідмінність між цими формулюваннями ускладнює підтримання тієї нюансованості, яку Вольф намагається зберегти.

Це також посилює тиск на послідовність моральної функції пам'яті в теперішньому часі: якщо пам'ять є ключовою для справедливості, чи можна її відкинути після звершення справедливості? Чи потрібно її зберігати у якомусь переображеному вигляді, щоб ствердити історію відкуплення?

Етичні наслідки правильного пам'ятання для жертв і кривдників

Для Вольфа справедливість не оминається у прагненні до примирення, а є його необхідною основою. Він наполягає, що примирення неможливе без називання та засудження зла. Це відповідає тому, що Вольф називає «справедливістю 1» — визнанням зла як зла і визнанням винуватця тим, хто вчинив несправедливо. Водночас він відрізняє це від того, що називає «справедливістю 2» — а саме: більше не залічувати вину винуватцю⁵¹. Прощення в цьому баченні не є боргом, а вільно запропонованим незаслуженим даром, і воно стає можливим лише після того, як справедливість буде звершена через проголошення істини і покаяння. Вольф послідовно стверджує, що пам'ять спершу має служити справі справедливості, перш ніж може стати засобом зцілення. Лише тоді, коли зло буде правдиво назване, а відповідальність — визнана, пам'ять може бути перетворена з місця обвинувачення на свідчення благодаті.

Ця богословська концепція справедливості має прямі етичні наслідки. Вольф стверджує, що як жертви, так і кривдники несуть етичну відповідальність за те, як вони пам'ятають минулі злочини. Для жертв пам'ять має бути правдивою і справедливою, слугуючи меті зцілення та примирення, а не відплати⁵². Він осмислює

⁵¹ Це розрізнення з'являється в оновленому й доповненому виданні «Відторгнення та прийняття» і не подається в такій формі в першому виданні. Volf, *Exclusion and Embrace*, 339.

⁵² Volf, *The End of Memory*.

це в межах християнського богослов'я, де Боже прощення є взірцем для людських стосунків⁵³. Водночас примирення не оминає справедливості — заподіяне зло має бути визнане, перш ніж примирення зможе бути повністю здійсненим⁵⁴.

У виданні 2021 року *The End of Memory* Вольф розширює свою аргументацію, щоб осмислити моральну відповідальність кривдників. Так само, як жертви мають протистояти озлобленню, кривдники не повинні придушувати чи заперечувати свою провину. Натомість вони повинні практикувати чесну пам'ять — відверто визнавати свою провину, каятися та прагнути справедливості⁵⁵. Вольф наполягає, що прощення і примирення залишаються незавершеними, якщо кривдники не зазнають трансформації та не візьмуть на себе відповідальність за свої вчинки⁵⁶.

В інтерв'ю 2022 року, осмислюючи російську агресію проти України, Вольф підтверджує, що хоча прощення слід надавати навіть тим, хто не визнав своєї провини, повне примирення залишається умовним і залежить від трансформації кривдника⁵⁷. Якщо прощення є одностороннім актом, що відображає Божу благодать, то примирення – це двосторонній процес, який вимагає активної участі кривдника у здійсненні справедливості. Визнаючи глибокі рани, завдані війною, Вольф застерігає про небезпеку використання пам'яті як зброї та наголошує, що:

Іноді люди кажуть: «Ми пробачимо, але не забудемо», іноді: «Ніколи не пробачимо і ніколи не забудемо». Я розумію емоційну позицію людини, проти якої було скоєно злочин... Але я надіюся, що з часом ця позиція зміниться на бажання простити, і коли настане повне зцілення, можливо, в майбутньому буде змога забути чи не згадувати [скоєне зло]⁵⁸.

Це збігається з його попереднім аргументом, що пам'ять, у разі її неправильного застосування, може стати знаряддям відторгнення, а не засобом справедливості та зцілення.

Він далі аргументує, що кривдники мають нести тягар власної пам'яті та взяти на себе відповідальність за заподіяну несправедливість. Без визнання та покаяння примирення залишається незавершеним, адже «прощення буде можливе тільки тоді, коли злочинець зрозуміє та визнає, що скоїв злочин, та забажає зректися вчиненого»⁵⁹. Хоча жертв можуть закликати до прощення, справжній мир потребує більшого, ніж жаль, — він вимагає моральної та поведінкової трансформації

⁵³ Volf, *Exclusion and Embrace*.

⁵⁴ Miroslav Volf and Fedor Raychinets, "Війна. Ненависть. Прощення" (War, Hatred, and Forgiveness), *Bogomyсли* 32, no. 1 (2022): 160–69.

⁵⁵ Volf, *The End of Memory*.

⁵⁶ Miroslav Volf, "Memory, Salvation, and Perdition," in *That the World May Believe: Essays on Mission and Unity in Honour of George Vandervelde*, ed. Michael W. Goheen and Margaret O'Hara (Lanham: University Press of America, 2006), 133–144.

⁵⁷ Volf and Raychinets, "Війна. Ненависть. Прощення."

⁵⁸ Volf and Raychinets, "Війна. Ненависть. Прощення," 162.

⁵⁹ Volf and Raychinets, "Війна. Ненависть. Прощення," 162.

з боку кривдника⁶⁰. Вольф підтримує необхідність справедливості й трансформації в теперішній реальності, проте вписує ці етичні вимоги в ширше есхатологічне бачення, у якому сама пам'ять набуває нового значення.

Примирення в богослов'ї Вольфа є завершенням процесу відкуплення, до якого долучаються пам'ять, справедливість і прощення. Це не просто припинення ворожнечі, а відновлення спільності між колишніми ворогами — взаємне прийняття, яке відображає самодарувальну любов Бога. Хоча прощення може бути дароване односторонньо, примирення є процесом відносин і вимагає істини, справедливості та перетворення з обох сторін. Вольф наполягає, що примирення не може обійти називання зла, однак має виходити за межі обвинувачення у напрямку надії на оновлені відносини. Зрештою, примирення — це не просто людське досягнення, а божественний акт — суспільний аспект есхатологічного Божого діяння зцілення. У цій візії пам'ять повинна бути переображена не для того, щоб продовжувати скарги, а для того, щоб зробити можливим примирення — не через заперечення минулого, а через включення його в майбутнє відкуплення, яке обіцяє Бог. Хоча Вольф укорінює примирення в есхатологічній надії⁶¹, ця візія містить етичні вимоги, що тиснуть на теперішній час, — постає питання, як така надія може бути втілена в світі, де справедливість залишається незвершеною⁶².

Однак виклик залишається: чи можна очікувати від жертв втілення етики остаточного примирення, поки несправедливість продовжує розгортатися? У конфліктах, таких як війна, де зло продовжує тривати, заклик до прощення і вимога взяти на себе відповідальність за вчинене зло перебувають у невирішеній напрузі.

Вольфове бачення примирення становить глибоку богословську концепцію, однак його практичне застосування порушує низку етичних питань. Дослідники ідентифікували два ключові виклики у перенесенні цього бачення в реальні життєві обставини: емоційний тягар пам'яті та ризик надання пріоритету примиренню над справедливістю.

По-перше, деякі стверджують, що Вольф недооцінює емоційну й психологічну вагу пам'яті. Мішель Сарачіно твердить, що пам'ять глибоко пов'язана з горем і травмою, що робить процес примирення значно складнішим, ніж це визнає Вольф. Для багатьох жертв травма опирається легкому богословському осмисленню, а заклик «пам'ятати правильно» може мимоволі покласти на них тягар — пережити біль у спосіб, що надає перевагу примиренню замість справедливості. Замість очікування, що жертви можуть швидко переорієнтувати свою пам'ять у напрямку

⁶⁰ Вольф стверджує, що кривдники мають нести тягар власної пам'яті та активно працювати для досягнення справедливості. Він застерігає, що однією з найбільших небезпек у конфліктах є схильність винуватців виправдовувати або стирати свої минулі дії, спотворюючи історію, аби уникнути відповідальності. Без проголошення правди й покаяння, прощення, можливо, й буде надане, але примирення залишиться неможливим. Справедливість і зобов'язання мають передувати примиренню, передбачаючи есхатологічну реальність, у якій обидва ці аспекти будуть остаточно втілені. Volf, *Exclusion and Embrace*.

⁶¹ У остаточному примиренні всього ворожнеча буде повністю подолана, а пам'ять — не стерта, а переображена. Volf, "The Final Reconciliation," 102–105.

⁶² Miroslav Volf, "Christianity and Violence," *Reflections*, Winter 2004.

примирення, процес зцілення має включати простір для повільного й болісного зіткнення з ранами минулого⁶³.

По-друге, критики ставлять під сумнів, чи не послаблює наголос Вольфа на примиренні необхідність справедливості. Ясна Чуркович Німац і Бетан Вілліс аргументують, що в постконфліктних суспільствах одного примирення недостатньо без юридичної та структурної справедливості. Хоча есхатологічне бачення Вольфа є з богословського погляду переконливим, вони застерігають, що його можна інтерпретувати так, що увага може зміщуватися від відповідальності у теперішньому та належного відшкодування жертвам. Якщо примиренню надається пріоритет замість справедливості, кривдники можуть уникнути відповідальності, а історичні злочини ризикують бути непоміченими, а не по-справжньому виправленими. Це викликає занепокоєння, що концепція Вольфа, хоч і вселяє надію, може ненавмисно послабити вимогу справедливості в теперішньому⁶⁴.

Хоча етичне бачення Вольфа є насиченим із богословського погляду, його застосування в реальних умовах потребує обережного балансу. Якщо справедливість і примирення не поєднуються, існує ризик того, що прощення очікуватимуть передчасно, а відповідальність буде надто легко знехтувана.

Підсумок

Концепція пам'яті Мирослава Вольфа піднімає складне питання: як пам'ятати про вчинене зло, не дозволяючи йому формувати нашу ідентичність і утверджувати ворожнечу? Його бачення есхатологічного примирення спонукає думати, що в повноті Божого викуплення навіть сама пам'ять буде змінена. Однак для суспільств, що живуть у реальності страждання й несправедливості, пам'ять залишається неминучим моральним обов'язком у теперішній дійсності.

В Україні заклик до пам'яті не є абстрактним — він нерозривно пов'язаний із реальністю війни, прагненням до справедливості та виживанням нації. Фраза «Не забудемо, не пробачимо» виражає глибоке переконання, що забуття несе в собі ризик стирання і послаблює вимогу справедливості. У цьому контексті аргумент Вольфа на користь есхатологічного забуття може здаватися надто віддаленим від реальності, а подекуди й тривожним. Чи можна уявити примирення, коли рани війни залишаються відкритими? Чи справді забуття вшановує страждання героїв і жертв, чи, навпаки, несе ризик применшити вагу їхньої втрати та жертвовності? Вольф доречно підштовхує нас до християнської реальності: ніколи не прощати — не є можливим варіантом. Навіть якщо прощення не може бути справді здійснене в теперішньому віці — бо основні умови для нього повністю відсутні в умовах

⁶³ Michele Saracino, "A Response to Miroslav Wolf," *Proceedings of the Catholic Theological Society of America* 59 (2004): 14–18.

⁶⁴ Jasna Ćurković Nimac, "An Ethical Outlook on the Influence of Memory on Violence," *De Ethica: A Journal of Philosophical, Theological and Applied Ethics* 2, no. 1 (2015): 35–48; Bethan Siân Willis, "Enlarging Justice: Miroslav Wolf's Theology of Embrace and the Problem of Justice in Post-Conflict Bosnia and Croatia" (PhD diss., University of Exeter, 2013).

тривалих воєнних злочинів, — ми, як християни, віримо, що в есхатоні відбудеться остаточне примирення, адже справжня справедливість буде звершена, і кожна прихована або невідома кривда буде названа. І хоч би якою далекою й важкою не здавалася ця надія перед відкритими ранами війни, християнська віра кличе нас виходити за межі помсти — у напрямку до майбутнього, в якому навіть найглибші рани будуть зцілені не через стирання, а через одкровення і перетворення.

Балканський контекст Вольфа і його християнська спадщина за радянського режиму можуть глибоко відгукуватися багатьом українським християнам, однак між хорватською війною і активним російсько-українським конфліктом залишається невловима, але відчутна дистанція у часі, масштабі та історичній специфіці. Хоча його есхатологічне бачення може бути більш дискусійним у ширшому контексті християнського богослов'я, загальна богословська концепція пам'яті у Вольфа залишається дуже актуальною. Його наголос на правильному способі пам'ятання і застереження проти ідентичності, сформованої скаргами, пропонують глибоке розуміння етичних і духовних викликів, із якими сьогодні стикається Україна.

Сам Вольф наполягає, що справедливість повинна передувати примиренню — і саме в цьому його бачення залишається актуальним. Виклик полягає не в тому, чи пам'ятати, а в тому, як пам'ятати так, щоб протистояти несправедливості, не потрапляючи в полон ненависті; щоб триматися правди і водночас залишати відкритим простір для майбутнього, вільного від ворожнечі. Його бачення не закликає до забуття посеред страждання і не вимагає передчасного примирення. Навпаки, воно вказує на надію, в якій навіть найболючіші спогади більше не є ранами, що визначають і роз'єднують, а зазнають преображення — не стираються, не перетворюються на зброю, а викупаються. Це особливо важливо для нації, чия ідентичність, хоча й позначена стражданням, не повинна обмежуватися ним, а має також формуватися її стійкістю, багатою спадщиною та баченням майбутнього. А до того дня завдання залишається незмінним: пам'ятати правильно, шукати справедливості й триматися християнської надії, що в Божих руках навіть найглибші рани історії не матимуть останнього слова.

Список літератури

- Copeland, M. Shawn. "The Risk of Memory, The Cost of Forgetting." *Journal of the Black Catholic Theological Symposium* 9 (2016): 63–80.
- Fitzgerald, Constance. "From Impasse to Prophetic Hope: Crisis of Memory." *Proceedings of the Catholic Theological Society of America* 64 (2009): 21–42.
- Horne, Jon. "A Reservation about Miroslav Volf's Theory of Non-Remembrance." *Theology* 114, no. 5 (2011): 323–330.
- Huebner, Chris K. Review of *The End of Memory: Remembering Rightly in a Violent World*, by Miroslav Volf. *Modern Theology* 24, no. 3 (2008): 513–516.
- Jeronicic, Ante. Review of *The End of Memory: Remembering Rightly in a Violent World*, by Miroslav Volf. *Seminary Studies* 46 (Spring 2008): 156–158.
- Kira, Joshua. Review of *The End of Memory: Remembering Rightly in a Violent World*, by Miroslav Volf. *Themelios* 46, no. 3 (December 2021): 738–739.
- McArthur, M. Jane. "Memory in the New Creation: A Critical Response to Miroslav Volf's Eschatological Forgetting" (PhD diss., University of St Andrews, 2004).
- McFarland, Ian A. "Creation." In *University of St Andrews Encyclopaedia of Theology*, edited by Brendan N. Wolfe et al., 2022.
- McFarland, Ian A. "Eschatology." In *The New Cambridge Companion to Christian Doctrine*, edited by Michael Allen, 156–171. Cambridge: Cambridge University Press, 2023.
- McFarland, Ian A. "The Goodness of Creation as an Eschatological Claim." Unpublished essay, presented at Yale Center for Faith & Culture Consultation on Goodness of Creation, February 25, 2023.
- Moberly, Walter. Review of *The End of Memory: Remembering Rightly in a Violent World*, by Miroslav Volf. *Religious Studies* 15, no. 1 (2008): 74–75.
- Nimac, Jasna Ćurković. "An Ethical Outlook on the Influence of Memory on Violence." *De Ethica: A Journal of Philosophical, Theological and Applied Ethics* 2, no. 1 (2015): 35–48.
- Oppenheimer, Mark. "Embracing Theology: Miroslav Volf Spans Conflicting Worlds." *The Christian Century*, January 11, 2003.
- Saracino, Michele. "A Response to Miroslav Volf." *Proceedings of the Catholic Theological Society of America* 59 (2004): 14–18.
- Shortt, Rupert. "Miroslav Volf: Faith and Reconciliation—A Personal Journey." In *God's Advocates: Christian Thinkers in Conversation*, 214–230. Grand Rapids: Eerdmans, 2005.
- Thesnaar, Christo. "Memories Liberate the Past." *Deel* 52, nos. 3–4 (2011): 531–541.
- Tran, Jonathan. "Emplotting Forgiveness: Narrative, Forgetting and Memory." *Literature and Theology* 23, no. 2 (June 2009): 220–233.
- Useni, Joseph Chifuniro. "Miroslav Volf's Theology of Memory in Relation to Zimbabwean Social Narratives." *Religions* 16 (2025).

- Volf, Miroslav, and Fedor Raychinets. "Biĭna. Henavyst'. [Pposhchenniā] [War, Hatred, and Forgiveness] (Війна. Ненависть. Прощення). *Bogomyslie* 32, no. 1 (2022): 160–169. [in Ukrainian].
- Volf, Miroslav. "Christianity and Violence." *Reflections*, Winter 2004.
- Volf, Miroslav. "Difference, Violence, and Memory." *Irish Theological Quarterly* 74, no. 1 (2009): 3–12.
- Volf, Miroslav. "God's Forgiveness and Ours: Memory of Interrogations, Interrogation of Memory." *Anglican Theological Review* 89, no. 2 (2007): 213–225.
- Volf, Miroslav. "Johannine Dualism and Contemporary Pluralism." *Modern Theology* 21, no. 2 (2005): 189–217.
- Volf, Miroslav. "Love's Memory: Redemptive Remembering." In *The 2002 Princeton Lectures on Youth, Church, and Culture*, 71–82. Princeton Theological Seminary, 2002.
- Volf, Miroslav. "Memory, Eschatology, Eucharist." *Liturgy* 22, no. 1 (2007): 27–38.
- Volf, Miroslav. "Memory, Salvation, and Perdition." In *That the World May Believe: Essays on Mission and Unity in Honour of George Vandervelde*, edited by Michael W. Goheen and Margaret O'Hara, 133–144. Lanham: University Press of America, 2006.
- Volf, Miroslav. "The Final Reconciliation: Reflections on a Social Dimension of the Eschatological Transition." *Modern Theology* 16, no. 1 (2000): 91–113.
- Volf, Miroslav. "The God Who Forgets: Part 1 & 2." *Christianity Today*, September/October 1996.
- Volf, Miroslav. *Exclusion and Embrace: A Theological Exploration of Identity, Otherness, and Reconciliation*. Rev. and updated ed. Nashville: Abingdon Press, 2019.
- Volf, Miroslav. *Free of Charge: Giving and Forgiving in a Culture Stripped of Grace*. Grand Rapids: Zondervan, 2009.
- Volf, Miroslav. *The End of Memory: Remembering Rightly in a Violent World*. 1st ed. Grand Rapids: Eerdmans, 2006.
- Volf, Miroslav. *The End of Memory: Remembering Rightly in a Violent World*. 2nd ed. Grand Rapids: Eerdmans, 2021.
- Wiesel, Elie. "Hope, Despair and Memory." *Nobel Lecture*, December 11, 1986.
- Willis, Bethan Siân. "Enlarging Justice: Miroslav Volf's Theology of Embrace and the Problem of Justice in Post-Conflict Bosnia and Croatia" (PhD diss., University of Exeter, 2013).

The Concept of Memory in the Work of Miroslav Volf: A Critical Survey

Vasyl MATSYUK

Independent researcher

ORCID: 0009-0001-0998-3520

Abstract: This article offers a critical survey of Miroslav Volf's theology of memory, tracing how memory functions within his broader vision of justice, identity, forgiveness, reconciliation, and eschatology. While affirming the moral necessity of remembering wrongdoing in the present, Volf argues that memory must ultimately serve the goal of healing rather than perpetuating enmity. His proposal of eschatological forgetting — where memories of wrongdoing lose their power over identity and relationships — raises important theological and ethical questions about justice, reconciliation, and the lasting significance of suffering. Drawing on Volf's wider theological framework, this article explores both the strengths and tensions within his vision, particularly the balance between justice and reconciliation in contexts of deep wrongdoing. Written against the background of ongoing reflection on violence and memory, the study aims not to resolve every tension in Volf's proposals but to illuminate the internal logic of his thought and invite further theological engagement with the challenges and hopes memory presents for Christian life and witness.

Keywords: Miroslav Volf, theology of memory, reconciliation, justice, forgiveness, eschatology, Christian identity, wrongdoing, ethical memory, eschatological forgetting.

Надійшла до редакції / Received 28.02.2025

Прийнята до публікації / Accepted 22.04.2025